

КРЕАТИВНІ ВІРТУАЛЬНІ СПІЛЬНОСТІ ЗА УМОВ НЕСТАБІЛЬНОСТІ СУЧАСНОГО СВІТУ: МАС-МЕДІЙНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ КОНТЕКСТИ ПРОЕКТУ «MULTITUDE»

В. Л. Якубіна

*кандидат філософських наук, асистент кафедри філософії
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
valentina.jakubina@gmail.com*

У центрі уваги автора статті – ідея М. Хардта та А. Негрі, які вбачають, що «глобальному центрові» вже сьогодні протистоять структури з мережевою будовою («multitude»): вони не мають виразного центру та конкретного лідера. Ці структури є мобільними, гнучкими, самоорганізованими. Саме ці креативно-віртуальні альянси – «multitude» – фактично, й спричинили розквіт «Арабської весни». Надлишок владних структур модерну викликав появу ідеї тотального контролю, ось чому уряди деяких країн не зацікавлені у звільненні громадян за допомогою подолання бідності або через вирішення «соціальних питань». Сучасний світ глобально-локальних контекстів М. Хардт та А. Негрі визначають як «пору поміжчасся», це пора «перетікання» національної парадигми держави епохи модерніті у нову глобальну форму – вселенську демократію, перспективною базою якої зараз слугує мережа Інтернет.

Ключові слова: Імперія, «multitude» (множинність), стан «поміжчасся», мережа.

CREATIVE VIRTUAL COMMONS IN VOLATILITY AT CONTEMPORARY WORLD: MASS-MEDIA AND SOCIAL CONTEXTS OF «MULTITUDE» PROJECT

V. L. Jakubina

*PhD in Philosophy, assistant, Department of Philosophy
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine
valentina.jakubina@gmail.com*

The author of the article resumes an idea of M.Hardt & A.Negri about struggle between «global center» and network structures («multitude»). Network structures are mobile, flexible, without any center and a leader. Those creative virtual alliances – «multitude» – are base for rising of «Arab Spring». The excess of imperative structures of Modern generate an idea of total control, that's why governments of differ countries are not interested in liberation of the citizens with reforms for negotiations of poverty or by solutions of «social questions». Current world of global-local contexts M.Hardt & A.Negri define as «period of timeless time», this period characterized by «liquid» for Nation-State of Modernity Age near new global form – Common Democracy, the perspective base for this is Internet/Network.

Keywords: Empire, multitude, state of «between time», network.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Наші соціально-філософські рефлексії стосовно доволі нового проекту віртуальних спільностей М.Хардта та А.Негрі, що має назву «multitude», потрібно розпочати із пояснення термінології авторів, адже, незважаючи на те, що цей альтернативний проект є вагомим елементом сучасної європейської соціальної філософії (ї розробляється його авторами вже понад 10 років), в Україні він досі є невідомим й подекуди незрозумілим, наприклад, ми, чи то була не вперше, серед українських фахівців з соціальної філософії та філософії історії, звернулись до цього проекту у нашому дисертаційному дослідженні [20, 151-179].

Пересторогу викликає навіть тлумачення самого терміну «multitude», не говорячи вже про експлікації цього явища у соціальній дійсності. Хоча, власне, події, що відбуваються наразі у всьому світі і, в першу чергу, зачепили консервативне середовище арабської цивілізації, відомі як – «Арабська весна» (*Arab Spring*): ось пряма реалізація проекту М. Хардта та А. Негрі [29]. Отже, розпочнемо із термінології, щоб пояснити в чому полягають складнощі перекладу.

Найчастіше термін «multitude» застосовують у мовленні як синонімічний «масі» або «багатоманітності». Відповідне розуміння цього поняття основане на його прагматиці в англосаксонській традиції. Очевидно, що дане поняття все ж відрізняється за своїм смисловим навантаженням від тлумачень «маси» та «натовпу». Для того, аби підкреслити відмінність й самобутність «multitude», як одного з проявів людських спільностей, звернемося до тлумачення терміну.

«Multitude» – слово індоєвропейського походження, з давньої латини – «multitudo», тобто, «багато», «різне» (й таке інше), пізніше стало широковживаним у старовинних французьких мовних діалектах та середньовічній англійській мові.

В англосаксонській словесній традиції йому притаманні такі основні значення: «multitude» – вихідна умова якісного буття окремих персон; «multitude» – величезна кількість; «multitude» – маса, популяція, концерт. Синонімічними значеннями, в англійській мовній традиції виступають – армія, легіон, набір (палітра), асоціація. М. Хардт та А. Негрі працюють в англосаксонській традиції мовлення, тому для нас є обов'язковим таке дещо філологічне дослідження (на перший погляд), з огляду на відмінність мовних апаратів.

Неоднозначність перекладу терміну «multitude» пов'язана з тим, що в українській та російській мовах точні еквіваленти терміну відсутні. Автор дослідження стикнулася з цією проблемою, намагаючись адекватно перекласти українською мовою вже згадуване вище поняття й деякі, супутні йому (наприклад – «singularity»), не порушуючи смислів концепції М. Хардта та А. Негрі [20, 151-179].

РЕЗУЛЬТАТИ ТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ

Порівнюючи доступні екземпляри текстів М. Хардта та А. Негрі англійською та російською мовами (українського перекладу досі немає), помічаємо різницю: наприклад, книга «Імперія» («Empire»), що вийшла російською мовою у видавництві «Праксис» (Москва, 2004), має величезний недолік. Тут, фактично, була знівельована термінологія М. Хардта та А. Негрі – замість терміну «multitude» було вирішено вжити більш звичний для російської наукової спільноти термін – «масса». Хоча, М. Хардт та А. Негрі попереджають й неодноразово, що сенс терміну «маса» в її класичному розумінні (як от, в концепціях Г. Ле Бона, Г. Тарда, психоаналітиків, Х.Ортеги-і-Гассета та ін.), не відповідає тому смислові, що притаманний «multitude». «Змішувати» ці терміни – навряд чи є коректним. Адже таке недбале ставлення змінює смислове навантаження й «викривлює» сенс концепції. Через два роки російські вчені готували до друку іншу книгу цих же авторів, яка містить більш концептуальний виклад матеріалів, що вже певною мірою були висвітлені в «Імперії» («Empire»), а саме – «Множество: война и демократия в эпоху Империи» («Multitude: War and Democracy in the Age of Empire»). Цього разу до перекладу термінології вирішили підійти серйозніше: «multitude» отримує власне найменування – «множество» (видавництво «Культурная революция» Москва, 2006). Наразі вийшла друком третя частина трилогії авторів – «Співдружність» («Commonwealth»), однак вона поки не перекладена російською мовою. Щодо україномовного перекладу термінології М. Хардта та А. Негрі, то, наприклад, А.Гальчинський, а услід за ним й інші дослідники, використовують термін «множинність» як український відповідник «multitude», але ми у статті будемо послуговуватись оригінальним англійським терміном (зробивши відповідні пояснення щодо використовуваних термінів [20, 151-179; 3]).

Адже «multitude» є контекстуально багатограним поняттям – це й рівень життя (тобто, багатоплановість можливостей): не лише кількісний вимір, а й якісність його; також, «multitude» це – більшість (навіть – нескінченість); ще «multitude» можна перекласти як – зібрання, натовп, концерт, аудиторія (наприклад, певного ТВ-каналу), союз, батальйон, народ, мережа та ін. Отже, «множинність» може виступати лише «блідим» українським еквівалентом для «multitude».

Завершення епохи Імперії (йдеться про закінчення фази монополістичного капіталізму, яке «приховане» за поняттям „флексія Імперії“) є проблемою, котра не має остаточного вирішення. Окремі дослідники вважають, що Імперія знаходиться у фазі свого розквіту: „Після падіння Берлінського муру, яким було покладено кінець великої соціалістичної альтернативи, капіталізм святкує не лише економічну перемогу; він демонструє здатність проникати в нові системи уявлень, як-от мережний світ [...]». Він постає як обрій, за який неможливо перейти, хіба що перемігши саму імперію економіки” [12, 210-211]. Фактично, ці положення відповідають тезам М. Хардта та А. Негрі – творці гіпотетичного проекту «multitude» теж вважають, що Імперія переживає найвищу фазу свого розквіту, за якою неминуче слідуватиме її загибель, але, на сьогоднішній день, склалася така ситуація, коли виникають альтернативні угруповання, які не бажають приймати участі у монополістичних «іграх-карнавалах» [11; 18, 254-256].

Уряди, в концепції М. Хардта та А. Негрі, перебувають в опозиції до своїх власних народів, у стані війни зі своїми ж громадянами, заради підтримки «касти обраних» – капіталовласників [17, 411]. Потрібно сказати, що аналогія з кастою та капіталістами підібрана автором досліджен-

ня не даремно. Капіталісти за доби Імперії існують як «закритий клас», який співпрацює з урядами, та намагається й надалі залишатись стабільним утворенням, тому «аматорам» важко потрапити в цю «когорту недоторканих», яка підтримується та схвалюється урядами: еліти доби Імперії – це закриті структури, які мають значно більше переваг ніж представники не-еліт. Однією з таких переваг є незалежність від часових та просторових потоків [12, 252]. У ситуації, коли про себе заявить Глобальний Альянс, подібні ситуації в світі перестануть бути актуальними. Адже для М. Хардта та А. Негрі цей Альянс асоціюється з мережевою системою, тобто охопленими будуть всі території – не буде країн, таких як Африка, наприклад, що, страждатимуть від голоду через «вигідність» цього голоду корпораціям. До Глобального Альянсу будуть входити всі країни світу, незалежно від їх економічних ситуацій. Однак, залишаються актуальними (й відкритими) питання: яким чином буде сформовано цей союз? Чи буде хтось на його чолі? До подібних тез апелюють нині багато соціальних теоретиків [3; 8; 11; 14; 23; 26].

Стан «поміжчасся» викликає прямі асоціації-замальовки з романом Дж. Оруела «1984», що стосуються тотальною контролю за життям як соціальним, так й приватним. У суспільному пласті тенденція націлена на перетворення приватного на публічне: «пильне око» стежить за кожним і скрізь, а у економіці ж відбуваються зрушення, які націлені на тотальну приватизацію та перехід до приватної власності [17, 252]. Маємо зазначити, що А. Негрі добре ознайомлений концепцію М. Фуко й, звісно, окремі її фрагменти справили на нього неабияке враження. В цьому контексті образ «пильне око» перекликається з ситуаціями в'язниці та клініки, коли «всевидюче око» лишень можливість своєї присутності вводить людину у хворобливий стан жаху та істерії [31].

Період «поміжчасся» характеризується діяльністю урядів, яка націлена на безпеку (а не на оборону, як проголошувалось раніше). Ця «безпека» проявляється в тому, аби підтримувати «multitude» в «розділеному» становищі: боротьба з зовнішніми ворогами ніби зливається з протистоянням із супротивниками внутрішніми (тобто, громадянами власної країни) [17, 14]. Відтак можна зробити висновок, що важливим є підтримання населення у стані маси через обуреність, знервованість, пошуки безпеки та стабільності – такій масі далеко до «multitude», а, отже, держава як національне утворення (й підґрунтя Імперії) може існувати й не турбуватись того, що є хоч натяк на загрозу [18, 254-256].

Важливо зауважити, що ворогами у сучасних війнах (за концепцією М. Хардта та А. Негрі) виступають: «[...] навіть не окремі люди, а, швидше, абстрактні поняття та декотрі ситуації» [17, 26]. Відповідно до цього твердження, межі воєнних дій: «[...] набувають характеру необмеженості як у просторовому, так й у часовому сенсах» [17, 27]. Отже, війни отримують віртуальні статуси – вони пронизують буття людей, усіх людей: сьогодні це відбувається завдяки ЗМІ. М. Хардт та А. Негрі називають сучасну війну IV-ю світовою [17, 56-57].

Насильство відбувається під гаслами «захисту прав людини», але важко не погодитись з М. Хардтом та А. Негрі в тих твердженнях, що на сьогоднішній день важко говорити про права людини в контексті способу їх дотримання. Захист прав певних націй відбувається за рахунок порушення прав на захист іншої нації, до того ж, ці дії вважаються цілком легітимними [17, 334]. «Війна з терором», «конфлікт цивілізацій» – це все (а також інші яскраві гасла) створені урядами деяких країн задля виправдання насильства, яке набуло глобальних масштабів – воно може зринути в будь-який час, в будь-якому місці планети [17, 292]. Для авторів трилогії «Імперії» важливим є кантівський імператив: свобода одного закінчується там, де починається свобода іншого. Ця добре відома домінанта І. Канта є гаслом нової ліберальної демократії, яку відстоюють М. Хардт та А. Негрі, вона декларує свободу волі як одну з основних цінностей, яка буде реалізуватися за рахунок відповідальності кожного й рівності всіх у Співдружності [28, 15].

Отой стан «поміжчасся», про який ми писали вище, М. Хардт та А. Негрі й називають Імперією. Імперія – це знаряддя капіталістичного класу, вона підтримує своє існування за допомогою насильства жахом й кошмарами, цей стан викликається постійною загрозою насилля, а навіть не самим фактом насилля. Імперія, відповідно, підтримується капіталістичною елітою, яка реалізує свою свободу через «імперскість» (необмежену незалежність меншості й погрози більшості), й начебто несе відповідальність. Потрібно підкреслити, що М. Хардт та А. Негрі схильні вважати, що політики в наш час не існує (як вільної діяльності), вона підмінена адмініструванням й супротивна демократичній легітимності [17, 355-356].

Щодо Імперії як режиму та «імперскості» як способу реалізації (втілення) цього режиму в соціальну дійсність, варто зазначити: Імперія не є настільки міцною та непорушною, як здається на упереджений погляд людини-маси: існують на земній кулі території так звані «чорні діри» – тут не існує законів та права, відбуваються соціальні та економічні процеси, які перманентно загрожують існуванню Імперії (йдеться про новітні спільності, які мають мережеву структуру та діють на кшталт бойових загонів та фундаменталістських рухів [12, 243-245]).

Чому ж мають місце ці процеси й яким чином вони можуть бути недосяжними для «тотальної» Імперії? М. Хардт та А. Негрі вважають, що велика помилка представників глобальної еліти в тому, що мало уваги приділяється ними територіям, країнам та навіть континентам, які вважаються економічно відсталими. Подібні місцевості не розглядаються Імперією у якості сильних та компетентних ворогів, з якими варто боротися «на рівних», але саме представники цих територій й завдадуть нищівних ударів Імперії. Імперія всіма своїми силами намагається не змінити свою вертикальну структуру на горизонтальну й не «перевтілитись» (автоматично) в мережу, однак: «[...] це схоже на спробу відштовхнути від себе мережу, яка, в свою чергу, нагадує зусилля подібне до боротьби за допомогою палиці з прибіжною хвилею» [17, 85].

М. Хардт та А. Негрі вбачають, що «глобальному центрові» вже сьогодні протистоять структури з мережевою будовою: вони не мають виразного центру та одного лідера. Ці структури є мобільними, гнучкими, самоорганізованими. Отже, йдеться про «multitude» як єдність «singularities». Такий ворог є страшним для Імперії, бо майже неможливо визначити масштаби «мережевих регіонів» – вони присутні скрізь, але, по суті, в конкретному місці, як матеріальна одиниця, вони відсутні [17, 48-49]. Прикладами таких армій М. Хардт та А. Негрі називають комунізм у соціалістичних країнах, В'єтнам 1960-70-х рр., Ірак з 2003 року [17, 74-78]. А також, звісно, протести в арабських країнах 2010-2012 рр, які тривають й нині і докладно описані згаданим тандемом авторів у їх новій провокаційній роботі «Декларація» [30].

Через жах та терор (які маскуються під потребу у воєнних діях з тероризмом за мир) Імперія підтримує своє існування й доки насилля (в будь-якому вигляді: як соціальне, як економічне, як політичне, як психологічне чи, як ідеологічне [17, 75]) буде вважатись легітимним – доти неможливо говорити про демократію та свободу, адже, усіякє насилля, у своїй суті, є тероризмом [17, 43]. Зважаючи на цю тезу, М. Хардт та А. Негрі все ж зауважують: «[...] якщо ми не будемо боротися, то нас знищать наші вороги, якщо ж ми будемо воювати за ними, то все одно врешті решт знищимо себе» [17, 23].

Таким чином, ми відзначили, що перспектива боротьби мережевих спільностей та Імперії призведе до миру в будь-якому з варіантів – хто б не переміг у сутичці. Різниця лише в «якості» миру: якщо, переможе Імперія (хоча, за М. Хардтом та А. Негрі це апіорі неможливо), то будь-які елементи, які «розхитують» систему, будуть знищені, а свідомість людей знову стане масовою, а не сингулярною; якщо ж переможе «multitude», то «розхитана система» знову повернеться до рівноваги, але ця рівновага вже буде іншого ґатунку – зв'язки в ній будуть горизонтального характеру, а в суспільному житті це буде відчуватися через появу дійсної демократії, свободи, рівності [27].

До речі, доволі парадоксальною, на наш погляд, виглядає ідея боротьби Імперії та «multitude», враховуючи аргументацію М. Хардта та А. Негрі, яка свідчить про те, що Імперія як стан глобального устрою все одно зникне, навіть без протистояння з «multitude». Отже, боротьба між ієрархічною Імперією та мережевою «multitude» покликана прискорити процес «згасання» Імперії, а не подолати «імперскість» як таку, бо вона самоліквідується завдяки об'єктивним законам історії та їх спрямованості до іншого рівня суспільного устрою: до мережі. Стан «поміжчасся» – це стан рівноваги, а «Імперія – це [...] єдина форма влади, якій вдається зберегти теперішній глобальний устрій на довгий час» [17, 3]. Виходить, що Імперія бореться за «рівновагу системи», але в системі вже наявні елементи, які прагнуть зруйнувати цю рівновагу задля утворення системи нового типу – анти-Імперії, й цей процес зупинити неможливо, але варто штучно прискорити, – вважають М. Хардт та А. Негрі.

До речі, М. Хардт та А. Негрі майже не аналізують сценарій розвитку подій, який може виникнути після перетворення Імперії на її протилежність. В книзі відсутній детальний опис перспектив «безвладдя», наприклад, Н. Фергюсон в статті «Світ без супердержави» аналізує можливість зникнення Америки з карти світу як суб'єкта та чинника найвагоміших рішень світу [14, 21-30]. Однак, про безвладдя як таке, у М. Хардт та А. Негрі не йдеться, йдеться про футурологічний світ «multitude», який з необхідністю має замінити імперську фрагментованість «вселенською людською спільністю». Як ми повсякчас зазначали: автори представленої концепції вважають, що ієрархічність світоустрою має бути замінено мережевою структурою, а підконтрольна праця нормованого дня – творчою співпрацею й взаємодією «singularities» як співавторів «multitude» [17, 110-111]. Метою нового устрою, сформованого за принципом мережі, буде утворення спільності нового типу, що буде діяти та існувати на основі інтересів та цінностей. Мова йде про створення нового смислового поля (нового способу організації різнопланових тенденцій соціального життя), яке буде здатне замінити систему суверенітетів, й основною метою якого буде контроль благ та послуг для підтримки самовідтворення «multitude» [17, 256-257].

Цікавим моментом досліджуваної концепції є розуміння «multitude» в її розвитку й «розгортанні»: ця спільність спочатку виникає із знаком мінус – вона є руйнівною, навіть брутальною силою, що ліквідує порядок та гармонію системи, її ієрархічність. Та пізніше, після повної де-

струкції Імперії, «multitude» має спрямуватись на конструювання, й відтепер змінити мінус на плюс. Важливо, зазначають М. Хардт та А. Негрі, не упустити той момент, коли має відбутися зміна знаку, бо інакше стан хаосу може затягнутись. Ці нові, анти-вертикальні взаємовідносини базуються на комунікації, на постійних пошуках колективних «точок перетину» (спільних смислів: уточнення наше – Я.В.), які близькі кожній з «singularities» [17, 420].

ВИСНОВКИ

Спілкування між індивідами є вагомою перепоною для поширення «приватно-капіталістичної» власності, вважають М. Хардт та А. Негрі, – зростання як кількісної, так й якісної характеристик спілкування, завдяки Інтернету та іншим комунікаційним мережам, є однією з вирішальних причин для зникнення індивідуальної власності [17, XII], поряд із трансформацією сутності праці. Звідси, ми робимо висновок, що спілкування (яке є дуже важливим для авторів гіпотетичного проекту «multitude») набуває абсолютно нового статусу в епоху мереж та інформаційних потоків, виникає новий «комунікативний імператив»: «Імператив передачі та примусу – через правило чи норму, – яким керувався старий світ, поступається місцем, як вважається, вимозі встановлення стосунків, зв'язків та міжособистісних відносин» [12, 200]. Міжособистісні взаємовідносини є принциповою основою діяльності «multitude», як нового типу спільності, що якнайкраще реалізується через творення спільних смислів ми-спільностями завдяки новим альтернативним медіа та можливостям доступу до них. Недаремно задля придушення «нових арабських революцій» урядом використовувались методи розірвання комунікативних зв'язків у новостворених спільностях: масове вимкнення мобільного зв'язку та раптове відключення Інтернету [29].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бадью А. Метаполитика : можно ли мыслить политику? Краткий трактат по метаполитике / А. Бадью. – М. : Принт, 2005. – 239 с.
2. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості : дослідження категорії громадянське суспільство / Ю. Габермас. – Львів : Літопис, 2000. – 318 с.
3. Гальчинський А. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. Методологічні аспекти / А. Гальчинський. – К. : Либідь, 2006. – 312 с.
4. Дебрэ Р. Введение в медиологию / Р. Дебрэ. – М. : Праксис, 2010. – 368 с.
5. Джохадзе И. Массовое общество и демократический тоталитаризм: свобода без выбора [Электронный ресурс] / И. Джохадзе. – Режим доступа : http://www.ruthenia.ru/logos/number/2001_5_6/04.htm
6. Дилигенский Г. Глобализация в человеческом измерении [Электронный ресурс] / Г. Дилигенский. – Режим доступа : http://russiaglobalclub.com/gw_02_04a.htm
7. Дугин А. Г. Трансформация политических структур и институтов в процессе модернизации традиционных обществ : дис. доктора полит. наук : 23.00.02 / Дугин Александр Гельевич. – Ростов н/Д, 2004. – 346 с.
8. Ейк К. Небезпечні зв'язки: взаємодія глобалізації і демократії / К. Ейк // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. – Луганськ : Альма Матер-Знання, 2002. – С. 11–26.
9. Еляков А. Д. Современная информационная революция / А. Д. Еляков // Социологические исследования. – М. : Принт, 2003. – № 10. – С. 29–38.
10. Ермоленко А. М. Публічність як чинник громадянського суспільства за доби глобалізації / А. М. Ермоленко // Громадянське суспільство в Україні за доби глобалізації : ціннісно-нормативне та інституційне

REFERENCES

1. Bad'ju A. Metapolitika : možno li myslit' politiku? Kratkij traktat po metapolitike / A. Bad'ju. – M. : Print, 2005. – 239 s.
2. Gabermas Ju. Strukturni peretvorennja u sferi vidkrytosti : doslidzhennja kategorii' gromadjans'ke suspil'stvo / Ju. Gabermas. – L'viv : Litopys, 2000. – 318 s.
3. Gal'chyns'kyj A. Global'ni transformacij': konceptual'ni al'ternatyvy. Metodologichni aspekty / A. Gal'chyns'kyj. – K. : Lybid', 2006. – 312 s.
4. Debrje R. Vvedenie v mediologiju / R. Debrje. – M. : Praksis, 2010. – 368 s.
5. Dzhohadze I. Massovoe obshhestvo i demokraticeskij totalitarizm: svoboda bez vybora [Jelektronnyj resurs] / I. Dzhohadze. – Rezhim dostupa : http://www.ruthenia.ru/logos/number/2001_5_6/04.htm.
6. Diligenskij G. Globalizacija v chelovecheskom izmereniii [Jelektronnyj resurs] / G. Diligenskij. – Rezhim dostupa : http://russiaglobalclub.com/gw_02_04a.htm.
7. Dugin A. G. Transformacija politicheskikh struktur i institutov v processe modernizacii tradicionnyh obshhestv : dis. doktora polit. nauk : 23.00.02 / Dugin Aleksandr Gel'evich. – Rostov n/D, 2004. – 346 s.
8. Ejek K. Nebezpečni zv'jazky: vzajemodija globalizacii i demokratii' / K. Ejek // Globalizacija. Regionalizacija. Regional'na polityka. – Lugans'k : Al'ma Mater-Znannja, 2002. – S. 11–26.
9. Eljakov A. D. Sovremennaja informacionnaja revolucija / A. D. Eljakov // Sociologicheskie issledovanija. – M. : Print, 2003. – № 10. – S. 29–38.
10. Jermolenko A. M. Publichnist' jak chynnyk gromadjans'skogo suspil'stva za doby globalizacii' / A. M. Jermolenko // Gromadjans'ke suspil'stvo v Ukraïni za doby globalizacii': cinnisno-normatyvne ta instytucijne

- забезпечення його розбудови. – К. : Інститут ліберального суспільства, 2007. – С. 91–107.
11. Жижек С. Добро пожаловать в пустыню Реального / С Жижек. – М. : Фонд «Прагматика культуры», 2002. – 160 с.
 12. Мартен Д. Метаморфози світу : Соціологія глобалізації / Д. Мартен, Ж.-Л. Мецжер, Ф. П'єр. – К. : КМ Академія, 2005. – 302 с.
 13. Нансі Ж.-Л. Народ чи множинності? [Електронний ресурс] / Ж.-Л. Нансі. – Режим доступу : http://contr.info/index2.php?option=com_content&task=view&id=57&pop=1&page=0&Itemid=63.
 14. Фергюсон Н. Мир без сверхдержавы / Н. Фергюсон // Свободная мысль-XXI. – 2005. – № 1. – С. 21–30.
 15. Фріб М. Як осмислити посткомунізм? / М. Фріб // Політична думка. – 1997. – № 4. – С. 36–37.
 16. Хардт М. Империя / М. Хардт, А. Негри. – М. : Праксис, 2004. – 440 с.
 17. Хардт М. Множество : война и демократия в эпоху империи / М. Хардт, А. Негри. – М. : Культурная революция, 2006. – 559 с.
 18. Якубіна В. Л. Діалектика «масового» : маса – антимаса – multitude / В. Л. Якубіна // Шевченківська весна. Сучасний стан науки: досягнення, проблеми та перспективи розвитку (20–23 березня 2008 року) : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, присвяченої 90-річчю з дня заснування Українського Студентського Товариства Київського Університету Святого Володимира / За заг. ред. проф. О. К. Закусила. – К. : Обрії, 2008. – Вип. IV : У 4-х част. – Ч.1. – С. 254–256.
 19. Якубіна В. Л. Нові прояви феномену масовості та явищ пов'язаних з ним у суспільствах-мережах за доби «інформаційного капіталізму» / В. Якубіна // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» : Філософія. Психологія. Педагогіка : Зб. наук. праць. – 2007. – № 2 (20). – Ч.1. – С. 52–55.
 20. Якубіна В. Л. Основні тенденції концептуалізації феномену мас в сучасній соціальній філософії : дис. канд. філос. наук : 09.00.03 / Якубіна Валентина Леонідівна. – К., 2008. – 266 с.
 21. Agamben G. Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life / G. Agamben. – Stanford University Press; 1 edition, 1998. – 228 p.
 22. Bates D. Hardt and Negri: Anarchists or (Post) Marxists? [Електронний ресурс] / David Bates // The Political Studies Association, Newcastle University. – Режим доступу : http://www.psa.ac.uk/journals/pdf/5/2010/50_613.pdf
 23. Castells M. Information Technology and Global Capitalism [Електронний ресурс] / Manuel Castells // On the Edge. Essays on a Runaway World. – book edited by A. Giddens and W. Hutton. – London: 1999. – Режим доступу до книги : <https://is.muni.cz/el/1423/jaro2009/SOC777/HDR2001.txt>.
 24. Frassinelli P. P. Biopolitical production, the common, and a happy ending: on Michael Hardt and Antonio Negri's Commonwealth / Pier Paolo Frassinelli // Critical Arts: South-North Cultural and Media Studies. – 2011. – P. 119-131.
 25. Grattan S. The Indignant Multitude: Spinozist Marxim after Empire / Sean Grattan // Mediations 25.2. – Winter 2011. – P. 5-21.
 26. Jameson F. A New Reading of Capital / Fredric Jameson // Mediations Vol. 25, Number 1. – Fall 2010 – Marx, Politics and Punk – p. 15-14.
 27. Negri A. The Labor of the Multitude and the Fabric of Biopolitics. [Trans. Sara Mayo, Peter Graefe and Mark Coté. Ed. Mark Coté] / Antonio Negri // Mediations 23.2 – (Spring 2008) – p. 8-25.

28. Hardt M. Commonwealth / Michael Hardt and Antonio Negri. –The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2009. – xiv + 434 pp.
29. Hardt M. Arabs are democracy's new pioneers. The leaderless Middle East uprisings can inspire freedom movements as Latin America did before [Електронний ресурс] / Michael Hardt and Antonio Negri // The Guardian. – Thursday 24 February 2011. – P. 34. – Режим доступу до журн. : <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2011/feb/24/arabs-democracy-latin-america>.
30. Hardt M. Declaration [Електронний ресурс] / Michael Hardt and Antonio Negri // Jacobin. – Summer 2012. – Режим доступу до журн. : <http://jacobinmag.com/summer-2012/take-up-the-baton/>.
31. Samuels R. New Media, Cultural Studies, and Critical Theory After Postmodernism: Automodernity from Zizek to Laclau / Samuels R. – UK: Palgrave Macmillan. – 272 p. – (Education, Psychoanalysis, Social Transformation).

Стаття надійшла до редакції 12.05.2012 р.